

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ, ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΥΓΕΝΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ, ΤΟ ΜΑΝΤΣΕΣΤΕΡ ΚΑΙ ΤΗ ΒΑΡΚΕΛΩΝΗ

Καραχάλης Νικόλαος

Διδάσκων ΠΔ 407/80, ΤΜΧΠΠΑ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Πεδίον Αρεως, 3 Βόλος

Τηλ. 6936495339

ngkaraha@uth.gr, karachalis@hotmail.com

Περίληψη:

Η έννοια των πολιτιστικών περιοχών ή των clusters πολιτισμού είναι ιδιαίτερα δημοφιλής τόσο σε ακαδημαϊκό επίπεδο όσο και σε επίπεδο σχεδιασμού σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο πολιτισμός και οι πολιτιστικές βιομηχανίες κατέχουν σημαντικό ρόλο στην αστική αναζωογόνηση, ειδικά όταν αυτή αφορά «προβληματικές» κεντρικές περιοχές. Δεν πρέπει, επομένως, να προκαλεί εντύπωση το γεγονός ότι πολλές πόλεις επιζητούν να αποκτήσουν ζωντανές, κοσμοπολίτικες περιοχές και εφαρμόζουν οργανωμένες στρατηγικές πολιτιστικής συγκέντρωσης. Οι περιοχές αυτές χαρακτηρίζονται από ποικιλομορφία: μπορούν να έχουν θεματικό πολιτιστικό χαρακτήρα (θεατρικές περιοχές, περιοχές μουσείων), να συνοδεύονται από αναβάθμιση του αποθέματος των κατοικιών ή να είναι παράλληλα επίκεντρα νυχτερινών ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων. Η δημιουργία τους μπορεί να συνδυάζεται με το φαινόμενο του εξευγενισμού, του οποίου συχνά οι πολιτιστικές βιομηχανίες ή οι καλλιτέχνες αποτελούν τα θύματα. Με δεδομένο ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα των πολιτιστικών βιομηχανιών παρουσιάζει ιδιαιτερότητες σε σχέση με άλλους τομείς της οικονομίας, η οικονομική λειτουργία των περιοχών αυτών απαιτεί ειδική ανάλυση. Το άρθρο, εξετάζοντας και συγκρίνοντας τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις πολιτιστικών περιοχών, την περιοχή του Ψυρή στην Αθήνα, το Northern Quarter στο Μάντσεστερ και το Raval στη Βαρκελώνη, προσπαθεί να περιγράψει τις κοινές συνιστώσες και να προτείνει μία τυπολογία. Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη το γενικότερο πλαίσιο της σύγκρουσης για τη δημόσια ή ιδιωτική χρήση των κεντρικών περιοχών της πόλης, σχολιάζει τη σκοπιμότητα της χωροθέτησης δραστηριοτήτων πολιτισμού και αναψυχής σε αυτές και εντοπίζει βέλτιστες πρακτικές.

CULTURAL QUARTERS, URBAN REGENERATION AND GENTRIFICATION IN ATHENS, MANCHESTER AND BARCELONA

Karachalis Nicholas

Adjunct Lecturer 407/80, Planning Department University of Thessaly

Pedion Areos, 3 Volos

tel. 6936495339

ngkaraha@uth.gr, karachalis@hotmail.com

English Summary:

The notion of cultural quarters or clusters has become popular both on an academic level and in urban planning agendas. Culture and cultural industries hold a key role in urban regeneration processes, especially in cases where inner-city derelict areas are concerned. Therefore it must not come as a surprise that many cities try to establish lively, cosmopolitan, quarters by applying organized clustering strategies. These quarters can take different forms: one can find thematic cultural quarters (theatre quarters, museum quarters), other that are combined with housing and

other that form epicenters of nighttime leisure activities. Their development is often followed by gentrification effects where the cultural industries and the artists can become the victims. Since the operation of cultural industries has particular characteristics compared to other sectors of economic activity, the analysis of a cultural quarter calls for special attention. The article compares three cultural quarters, Psiri in Athens, the Northern Quarter in Manchester and Raval in Barcelona in order to describe the main common paths and suggest a typology. Within the general context of the conflict of public and private uses of inner city areas and with reference to the localisation of cultural and leisure activities, the aim is to comment on the necessity to encourage cultural uses in city centres and to spot best practices or policies.

Λέξεις Κλειδιά: Πολιτιστικές Περιοχές, Clusters Πολιτισμού, Εξευγενισμός, Πολιτιστικές Βιομηχανίες, Αστικός Σχεδιασμός

Key Words: Cultural Quarters, Cultural Clusters, Gentrification, Cultural Industries, Urban Planning

1. Εισαγωγή

Η συζήτηση για τον επανασχεδιασμό και τις λειτουργίες των υποβαθμισμένων περιοχών του κέντρου της πόλης είναι ιδιαίτερα επίκαιρη στην Αθήνα αλλά και σε πολλές ακόμη ευρωπαϊκές πόλεις. Στο πλαίσιο της συζήτησης αυτής ο ρόλος του πολιτισμού και των καλλιτεχνών θεωρείται πολύ σημαντικός. Πλέον το φαινόμενο δημιουργίας «πολιτιστικών περιοχών» (cultural quarters) είναι ιδιαίτερα συνηθισμένο και έχει προκαλέσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα, καθώς και στο πεδίο της αστικής πολιτικής (ενδεικτικά βλ. Florida, 2002; Montgomery 2004; Mommaas 2004; Evans 2005; Roodhouse 2006; Bagwell 2008). Η αναζωογόνηση υποβαθμισμένων περιοχών με όχημα τον πολιτισμό (culture-led regeneration) έχει δεχτεί σημαντική κριτική κυρίως όσον αφορά στις αρνητικές επιπτώσεις που έχει σε ορισμένες ομάδες του πληθυσμού μέσω της διαδικασίας του εξευγενισμού (Shaw 2005; Καλαντίδης 2007). Η αναβάθμιση μιας περιοχής, η προσφορά νέων πολυτελών κατοικιών και η αύξηση των ενοικίων οδηγεί στον εκτοπισμό των παλαιότερων κατοίκων και καταστηματαρχών. Παράλληλα οι αρνητικές εικόνες και καταστάσεις του παρελθόντος που χαρακτήριζαν τις υποβαθμισμένες αυτές περιοχές αντικαθίστανται από νέες θετικές εικόνες που συνδέονται με τον πολιτισμό και την αναψυχή και τείνουν να εμφανίζονται με πανομοιότυπο τρόπο σε όλο τον κόσμο. Η S. Zukin (1995) καυτηριάζει την παγκοσμιοποιημένη αυτή τάση με τη φράση «κατευνασμός μέσω του καπουτσίνο». Οι πολιτιστικές περιοχές λειτουργούν ως πόλοι έλξης επιχειρήσεων αναψυχής, επενδυτών, κατοίκων των προνομιούχων ομάδων του πληθυσμού και τουριστών και αποκτούν κεντρικό ρόλο στις διαδικασίες προβολής και αστικού μάρκετινγκ. Στις περιπτώσεις αυτές μετατρέπονται συχνά σε «θεματικά πάρκα» όπου η αυθεντικότητα και η ιστορική συνέχεια αλλοιώνεται ή επανιδρύεται (Cameron and Coaffee, 2007; Degen 2008).

Η έννοια της πολιτιστικής περιοχής μπορεί να περιλαμβάνει διαφορετικούς τύπους περιοχών στις οποίες κεντρικό στοιχείο είναι η ανάμιξη πολιτιστικών λειτουργιών και δράσεων με υποδομές αναψυχής και διασκέδασης - μπαρ, εστιατόρια, χώρους συναυλιών, καταστήματα, κ.ά. Σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να περιορίζεται στο χώρο ενός κτιριακού συγκροτήματος, ενώ συνηθισμένα είναι η χρήση πρώην βιομηχανικών κτιρίων, χωρίς αυτό να αποκλείει και τη δημιουργία νέων κτιρίων (Mommaas 2004). Οι πολιτιστικές περιοχές μπορούν να διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους όσον αφορά στην κυρίαρχη πολιτιστική δραστηριότητα, την κεντρικότητα, την επισκεψιμότητα, κ.λπ. και η ανάγκη για τη θέσπιση μιας σχετικής τυπολογίας είναι απαραίτητη. Μία βασική διαφοροποίηση αφορά τις περιοχές που αναπτύχθηκαν με παρέμβαση σχεδιασμού (*institutionally developed*) και τις περιπτώσεις που αναπτύσσονται αυθόρμητα από τους ίδιους τους χρήστες (*organically developed*) (Kloosterman 2009). Πέρα από τα προβλήματα τυπολογίας, η εξέταση της λειτουργίας των περιοχών αυτών χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερες

προκλήσεις όσον αφορά στην πρόληψη του φαινομένου του εξευγενισμού, στη μέριμνα για ειδικές ομάδες του πληθυσμού (συχνά οι περιοχές αυτές φιλοξενούν πληθυσμό μεταναστών), στον πολιτιστικό προγραμματισμό, στην επίλυση συγκρούσεων, κ.ά. Πλέον οι περισσότερες πόλεις παγκοσμίως αποκτούν ή επιδιώκουν να αποκτήσουν πολιτιστικές περιοχές – από το Ηoxton στο Λονδίνο (Pratt 2009) έως τις νέες πολιτιστικές περιοχές του Πεκίνου (Van der Borg et al., 2010). Στο παρόν άρθρο εξετάζονται τρεις περιπτώσεις περιοχών που συγκεντρώνουν πολιτιστικές βιομηχανίες, αντιμετωπίζοντας παράλληλα και προβλήματα συγκρούσεων όσον αφορά τις κυρίαρχες χρήσεις και την καθημερινή τους λειτουργία.

2. Οι περιπτώσεις του Northern Quarter και του Raval

Η περίπτωση της ανάπτυξης της περιοχής του Northern Quarter στο Μάντσεστερ αποτελεί μία χαρακτηριστική περίπτωση αναζωογόνησης κεντρικής περιοχής μέσω του πολιτισμού. Βρίσκεται στο βόρειο μέρος του κέντρου της πόλης και αποτελούσε το πιο δημοφιλές εμπορικό κέντρο της πόλης στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Κύριο χαρακτηριστικό της ήταν η ιταλική κοινότητα μεταναστών που ζούσε εκεί, γεγονός που είναι εμφανές και σε ορισμένα κτίρια. Για χρόνια υπήρξε κέντρο εμπόρων και βιοτεχνών μέχρι τη δεκαετία του 1960 όταν πολλές επιχειρήσεις έκλεισαν ενώ άρχισε να αλλάζει και η εικόνα της περιοχής με την κατασκευή νέων κτιρίων. Το 1970 χτίστηκε στα όρια της περιοχής το μεγαλύτερο ευρωπαϊκό – για εκείνη την εποχή- κλειστό εμπορικό κέντρο δημιουργώντας νέα δεδομένα. Με την έκρηξη των τιμών ακίνητης περιουσίας στο εμπορικό κέντρο του Μάντσεστερ τη διετία 1987-88, η περιοχή αποτέλεσε λύση για πολλές μικρές πολιτιστικές επιχειρήσεις, λόγω των μεγάλων άδειων χώρων, των φθηνών ενοικίων και των ελαστικών συμβολαίων. Η λύση αυτή υποστηρίχθηκε ιδιαίτερα μέσα από το Σχήμα Υποστήριξης Επιχειρηματικότητας. Ήδη στη δεκαετία του '70 το NQ είχε αρκετές λειτουργίες ψυχαγωγίας, αλλά η μεγάλη άνθηση του τομέα πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την ανάπτυξη της χορευτικής σκηνής της πόλης, όταν η περιοχή έγινε το επίκεντρο του φαινομένου του «Manchester» (Colin 1995, Milestone 1996). Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η λειτουργία του Affleck's Palace, ενός πολυώροφου κτιρίου όπου μικροί χώροι ενοικιάζονται για μικρά διαστήματα και για χαμηλά ενοίκια. Η περιοχή απέκτησε χώρους συναυλιών, μπαρ με ζωντανή μουσική, καταστήματα μόδας και χώρους γραφείων που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως από τις πολιτιστικές επιχειρήσεις (Urbanistics, 1994; Manchester Institute of Popular Culture 1997; Ainscough et al, 2002). Η ανάπτυξη της μουσικής σκηνής επηρέασε ολόκληρη την πόλη, είχε όμως ιδιαίτερη επίδραση στην περιοχή του Northern Quarter (NQ), η οποία σύντομα παρουσίασε χαρακτηριστικά πολιτιστικής περιοχής.

Αν και αρχικά η λειτουργία του Τοπικού Συλλόγου (Northern Quarter Association) υπήρξε πολύ αποτελεσματική όσον αφορά στην προστασία της περιοχής και τη συνύπαρξη διαφορετικών χρήσεων σύντομα εμφανίστηκαν οι πρώτες συγκρούσεις. Μετά το 2000 ο Σύλλογος –ύστερα από ενέργειες των δημοτικών αρχών- έπαψε να λειτουργεί (O'Connor 2005). Σήμερα ο Δήμος ελέγχει το NQ λειτουργώντας κατά κάποιο τρόπο ως «εξευγενιστής»: εκμεταλλεύεται εμπορικά όλα τα κτίρια που μέχρι τώρα νοίκιαζε ως αποθήκες μετατρέποντας τα σε πολυτελείς κατοικίες (χαραριστική είναι η περίπτωση του συγκροτήματος Smithfield) ή χτίζει νέα κτίρια διαμερισμάτων¹. Παράλληλα η περιοχή προσελκύει επενδύσεις στο τομέα του real estate (π.χ. εδώ θα κτιστεί το νέο ξενοδοχείο της αλυσίδας Holiday Inn), ενώ με ειδικές παρεμβάσεις έχει μειωθεί σημαντικά η εγκληματικότητα. Η παραδοσιακή λειτουργία του Northern Quarter ως γειτονιά αρχικά δεν επηρεάστηκε σημαντικά, αφού η παρέμβαση του Συλλόγου και η επιστημονική εμπλοκή του Πανεπιστημίου της πόλης ήταν καθοριστική σε σχέση με τις διαδικασίες διαβούλευσης και επίλυσης συγκρούσεων. Σήμερα κυριαρχεί η Ανώνυμη Εταιρία του Δήμου Cityco (πρώην

¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Μάντσεστερ είναι η πόλη η οποία ταυτίζεται ίσως περισσότερο από κάθε άλλη με την βιομηχανική κληρονομιά και το ζήτημα της επανάχρησης αποτελεί μόνιμο ζητούμενο. Το NQ δεν είναι η μόνη περιοχή της πόλης που έγινε αντικείμενο αστικής ανάπτυξης. Οι περιοχές του Castlefield και του Knott Mill αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα περιοχών αυτού του είδους, όπου όμως η έμφαση δόθηκε εξαρχής κυρίως στην κατοικία και όχι στον πολιτισμό (MIPC, 1997).

Manchester City Centre Management) η οποία είναι μεν μη κερδοσκοπική, αλλά λειτουργεί ως εταιρία real estate με σημαντική επιρροή στην πολιτιστική λειτουργία και την εικόνα της περιοχής. Βαθμιαία έχει χαθεί η σύνδεση με το παρελθόν αλλά και με την προσπάθεια αναβάθμισης της περιοχής μέσω του πολιτισμού τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη μελέτη που εκπονήθηκε σχετικά με το κέντρο του Μάντσεστερ σκοπός είναι να διατηρηθεί ο χαρακτήρας του ΝQ με προσέλκυση νέων επενδυτών (MCCM and City Co, 2009).

Η δεύτερη περίπτωση μελέτης αφορά το Raval και την πόλη της Βαρκελώνης η οποία έχει παράδοση καινοτομικού αστικού σχεδιασμού από το πολεοδομικό σχέδιο του Cerda το 1859 έως το συνολικό επανασχεδιασμό της πόλης με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων του 1992. Τα τελευταία χρόνια δίνεται μεγάλη έμφαση στην ανάπτυξη πολιτιστικού τουρισμού, κυρίως μέσα από την ανάπτυξη πολιτιστικών υποδομών. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στον καταλανικό πολιτισμό, σε αντιδιαστολή προς την περίπτωση του Μπιλμπάο, η οποία βασίστηκε σε αμερικάνικη εισαγωγή (μουσείο Guggenheim) και όχι στη βασκική ταυτότητα. Ιδιαίτερη ώθηση στις επενδύσεις σε πολιτιστικές υποδομές δίνει και ένας συνταγματικός νόμος της Καταλονίας ο οποίος επιβάλλει στις δημόσιες τράπεζες τη χρηματοδότηση πολιτιστικών και κοινωνικών έργων (Miles 2004:41). Το Raval είναι μια περιοχή στο κέντρο της πόλης, μόλις λίγα λεπτά μακριά από την τουριστική Ramblas, η οποία υποδέχθηκε τις πρώτες βιομηχανικές χρήσεις όταν η εκκλησία πούλησε τις εκτάσεις που κατείχε εκεί τον 19^ο αιώνα. Η περιοχή βρίσκεται κοντά στο λιμάνι εκτός του γοθικού κέντρου της πόλης και στις αρχές του αιώνα αποτέλεσε «περιοχή με κόκκινα φανάρια» όπως μαρτυρούν και πολλές φωτογραφίες – λόγω της εικόνας αυτής αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός Barrio Chino στην περιοχή σύμφωνα με το χολυγουντιανό στερεότυπο. Αρχικά αποτέλεσε περιοχή κατοικίας για τους εσωτερικούς μετανάστες, αλλά από τα τέλη τις δεκαετίας του 1960 και μετά η περιοχή λόγω των χαμηλών ενοικίων προσέλκυσε κυρίως φοιτητές και μετανάστες (από την Ασία και τη Βόρειο Αμερική) και η περιοχή συνδέθηκε με την εγκληματικότητα.

Η ανέγερση του εμβληματικού κτιρίου που φιλοξενεί το Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης (MACBA), η λειτουργία του πρωτοποριακού Centro de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB) και η συνακόλουθη συγκέντρωση γκαλερί και καταστημάτων που σχετίζονται με τον πολιτισμό, παράλληλα με την ανακαίνιση και ανανέωση των κατοικιών της περιοχής δημιούργησε τις συνθήκες ανάπτυξής της ως «πολιτιστικής περιοχής» (Miles, 2004). Ιδιαίτερα σημαντικό έργο για την περιοχή υπήρξε η εκτεταμένη παρέμβαση (η οποία έγινε γνωστή ως *espronjamiento*) για τη δημιουργία της Ramblas de Raval: κατεδαφίστηκαν συνολικά τρία οικοδομικά τετράγωνα και ελευθερώθηκε μία έκταση, η οποία άλλαξε σημαντικά το τοπίο. Η πολεοδομική παρέμβαση άλλαξε το χάρτη της εγκληματικότητας της περιοχής, η οποία σήμερα περιορίζεται στο νότιο τμήμα της. Η ανάπτυξη των προσώπων των κτιρίων της περιοχής έγινε αντικείμενο κριτικών αφού υιοθετούνται σχεδιαστικά πρότυπα που δεν ταιριάζουν στη χαρακτηριστική μεσογειακή αρχιτεκτονική (Degen, 2008).

Η πιο ενδιαφέρουσα παράμετρος της εξέλιξης του Raval ήταν ο τρόπος με τον οποίο οι αρχές της πόλης προσπάθησαν να εντάξουν τις κοινότητες των μεταναστών στη ζωή της γειτονιάς. Για παράδειγμα, ειδικές ενέργειες σχεδιάστηκαν με στόχο το γυναικείο πληθυσμό της ισλαμικής κοινότητας – το τμήμα αυτό του τοπικού πληθυσμού θεωρήθηκε ότι είναι αποκλεισμένο από το δημόσιο χώρο. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στην προβολή και το branding της περιοχής με σκοπό την αλλαγή της εικόνας της και το 2007 δημιουργήθηκε ένα logo το οποίο λειτούργησε πολύ θετικά: πρόκειται για το “gavalajar”, μία επινοημένη λέξη η οποία σηματοδοτεί το πνεύμα της περιοχής. Εκτός από το logo, η διοργάνωση γεγονότων όπως το φεστιβάλ νεολαίας και οι εκδηλώσεις για τους μετανάστες έχουν βοηθήσει στην καθιέρωση μιας βελτιωμένης εικόνας. Σήμερα είναι μία περιοχή όπου χωρίς να λείπουν τα προβλήματα, συνυπάρχουν οι πολιτιστικές χρήσεις, οι κοινότητες των μεταναστών και οι τουρίστες, και όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Miles (2004) «εδώ μπορεί κανείς να ζήσει την αυθεντική αστική εμπειρία της Βαρκελώνης ανάμεσα σε πόρνες, αφρικανούς μετανάστες και παραδοσιακά καταλανικά μαγαζάκια».

3. Η εξέλιξη της περιοχής του Ψυρή σε πόλο έλξης πολιτιστικών δραστηριοτήτων

Στην Αθήνα η πρακτική της πολιτιστικής συγκέντρωσης και ο σχεδιασμός πολιτιστικών περιοχών δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο πολιτικού ενδιαφέροντος ή σχεδιασμού (βλ. Κόνσολα 2006, Γοσποδίνη και Μπεριάτος 2006). Ωστόσο έχουν προκύψει συγκεντρώσεις πολιτιστικών βιομηχανιών και χρήσεων αναψυχής, σε περιοχές όπως του Ψυρή, το Μεταξουργείο και ο Κεραμεικός (Γκάζι) στην Αθήνα οι οποίες και αποτελούν τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα. Η περιοχή του Ψυρή είναι μία ιδιαίτερη περίπτωση: είναι η πρώτη περιοχή στην Αθήνα που παρουσιάζει χαρακτηριστικά μιας σύγχρονης πολιτιστικής περιοχής εμφανίζοντας όμως φαινόμενα συγκρούσεων χρήσεων μεταξύ βιοτεχνίας, εμπορίου, ψυχαγωγίας και πολιτισμού. Η περιοχή μετατράπηκε σε πόλο έλξης δραστηριοτήτων πολιτισμού και αναψυχής αυθόρμητα, αν και η παράδοση και η ιστορική κληρονομιά βοήθησε προς αυτή την κατεύθυνση, όπως συνέβη αντίστοιχα και σε παρόμοιες περιοχές του εξωτερικού. Ο εναλλακτικός «μποέμ» χαρακτήρας μπορεί να αναζητηθεί στις δημοφιλείς ταβέρνες του Ψυρή στις αρχές του αιώνα, στην παράγκα του Σίμου του «υπαρξιστή» και στα παραδοσιακά καταστήματα όπως τα κηροπλαστεία, τα δερματάδικα (κυρίως στην οδό Αγίας Θέκλας), τα υαλουργεία, τα εργαστήρια μουσικών οργάνων, κ.λπ. τα οποία βρίσκονται εκεί πολλές δεκαετίες (Καιροφύλλας, 1996). Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με την ιστορία της περιοχής, προσδίδουν μία αυθεντική, ελκυστική εικόνα γειτονιάς. Η μεταμόρφωση του Ψυρή, από υποβαθμισμένη και προβληματική βιοτεχνική περιοχή στο «Σόχο της Αθήνας», ξεκινά τα τέλη της δεκαετίας του 1980 όταν το τυπογραφείο της εφημερίδας «ΕΜΠΡΟΣ» μετατράπηκε σε θεατρική σκηνή από την ομάδα Μορφές και η ξυλαποθήκη στην οδό Σαρρή μετατράπηκε σε θέατρο (Πολιτεία), ενώ ήδη λειτουργούσαν το θέατρο Αποθήκη και το Θέατρο της οδού Ερμού. Παράλληλα δημιουργήθηκαν ορισμένες επιχειρήσεις αναψυχής οι οποίες αποτέλεσαν σημείο αναφοράς. Ακολούθησαν αρκετές γκαλερί και σήμερα η ευρύτερη περιοχή φιλοξενεί πάνω από 60 πολιτιστικές επιχειρήσεις και οργανισμούς. Παράλληλα αυξήθηκε ο αριθμός των επιχειρήσεων αναψυχής και των καταστημάτων, χωρίς να χαθεί εντελώς και ο βιοτεχνικός της χαρακτήρας.

Ο χαρακτήρας της γειτονιάς και της πολιτιστικής περιοχής δέχθηκε το ισχυρότερο πλήγμα με την εκρηκτική αύξηση των χρήσεων νυχτερινής διασκέδασης. Οι αλλαγές στο κανονιστικό πλαίσιο των χρήσεων (με τη θέσπιση του Προεδρικού Διατάγματος 233Δ /1998) το οποίο απαγορεύει τις οχλούσες χρήσεις γης και επιβάλλει το χαρακτήρα της «γενικής κατοικίας» και η μετέπειτα αναστολή χορήγησης αδειών υγειονομικού ενδιαφέροντος (μπαρ, εστιατόρια, κ.λπ.) για την περιοχή δεν έφεραν αποτέλεσμα. Μέχρι και σήμερα η επιβάρυνση (κυκλοφοριακή, ηχητική, κ.λπ.) που προκαλούν τα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος αποτελεί σημαντικό πρόβλημα και πολλές φορές οδηγεί σε προστριβές. Πολλά από τα καταστήματα αυτά παραβιάζουν με διάφορους τρόπους τους όρους της άδειας λειτουργίας και μέχρι σήμερα δεν διαφαίνεται η πολιτική βούληση επίλυσης του προβλήματος. Η κατάσταση αυτή επηρεάζει αρνητικά και την πολιτιστική και τουριστική δραστηριότητα της περιοχής, ανατρέποντας τις θετικές προσδοκίες που δημιουργήθηκαν μετά την ολοκλήρωση της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων, τη λειτουργία του Μετρό και τη μεγάλη επισκεψιμότητα κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων. Από τότε η περιοχή του Ψυρή χαρακτηρίζεται από την αρνητική εικόνα που προβάλλουν τα ΜΜΕ και τη χρήση της περιοχής ως παράδειγμα προς αποφυγή σε κείμενα σχεδιασμού².

Η διερεύνηση της πολιτιστικής λειτουργίας του Ψυρή σκιαγραφεί μία διαφορετική εικόνα σε σχέση με την επικρατούσα για την περιοχή, ενώ προσφέρεται και για συγκριτική ανάλυση με αντίστοιχες περιπτώσεις στο εξωτερικό. Η έρευνα στις 60 πολιτιστικές επιχειρήσεις της περιοχής του Ψυρή, αλλά και οι συνεντεύξεις με εκπροσώπους κρατικών φορέων και ομάδων όπως οι βιοτέχνες και οι ιδιοκτήτες καταστημάτων αναψυχής, εντοπίζει κοινές στάσεις αλλά και σημαντικές

² Η οικονομική κρίση ενδέχεται να λειτουργήσει ευεργετικά αφού ήδη μεγάλος αριθμός νυχτερινών καταστημάτων της περιοχής έχει κλείσει.

αντιθέσεις (Καραχάλης, 2007). Οι βιοτέχνες και οι έμποροι έχουν από αδιάφορη έως και εχθρική στάση ως προς την ανάπτυξη των πολιτιστικών χρήσεων, ενώ από όσους δραστηριοποιούνται σε επιχειρήσεις αναψυχής διατυπώνονται ενστάσεις (όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Α.Π., ιδιοκτήτρια καφέ-μπαρ, «μικρή αξία έχει για μας εάν λειτουργήσει ή όχι μία γκαλερί, το κύριο πρόβλημα είναι η διαφθορά και η παραβατικότητα»). Ενδιαφέρον έχουν τέλος τα αποτελέσματα των συνεντεύξεων των ιδιοκτητών πολιτιστικών επιχειρήσεων που εγκατέλειψαν την περιοχή, οι οποίοι σε αντίθεση με την επικρατούσα άποψη, δεν έφυγαν από την περιοχή λόγω του κορεσμού.

4. Πολιτιστικές Βιομηχανίες, Κατοικία και Συγκρούσεις

Οι τρεις περιοχές παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία αλλά και σημαντικές διαφορές στην εξέλιξή τους. Στο ΝQ ο μεγάλος αριθμός πολιτιστικών βιομηχανιών, οι οποίες ξεπερνούν τις 100, και ο αντίστοιχος αριθμός των εργαζομένων σε αυτές ο οποίος ξεπερνά τους 700 καθιστά τον τομέα αυτό πολύ σημαντικό με δεδομένο ότι οι υπόλοιποι τομείς εμφανίζουν μικρότερα νούμερα (MCC, 2003). Στο Raval, όπου ο αριθμός των πολιτιστικών βιομηχανιών είναι μικρότερος, το στοιχείο που διαφοροποιεί σημαντικά το δείγμα είναι η ύπαρξη του MACBA και του CCCB, δύο πολιτισμικών οργανισμών με ηγετικό ρόλο στην περιοχή. Στην περιοχή του Ψυρή από τις 60 πολιτιστικές βιομηχανίες η πλειοψηφία αφορά τρεις κατηγορίες: τις γκαλερί - αίθουσες τέχνης, τους χώρους παραστάσεων και τους σχεδιαστές - designer, εκ των οποίων καμία δεν έχει ηγετικό ρόλο είτε αυτόνομα είτε ως ομάδα. Συνολικά στις πολιτιστικές βιομηχανίες της περιοχής απασχολούνται περίπου 300 άτομα, η πλειοψηφία των οποίων εργάζεται στα μεγάλα θέατρα (βλ. Καραχάλης 2007). Και στις τρεις περιπτώσεις οι αριθμοί αυξάνονται αν υπολογιστούν οι περιστασιακές συνεργασίες, οι μεμονωμένοι καλλιτέχνες που λειτουργούν εργαστήρια-σημεία πώλησης χωρίς να το δηλώνουν στην εφορία, κ.ά. Επίσης, τα καταστήματα πώλησης επίπλων, ρούχων, κοσμημάτων, καλλιτεχνικών αντικειμένων, κ.λπ. εντάσσονται στη λειτουργία και την εικόνα της πολιτιστικής περιοχής, χωρίς βεβαίως να αποτελούν πολιτιστικές βιομηχανίες.

Οι πολιτιστικές βιομηχανίες αποτελούν ουσιαστικά μόνο ένα μέρος της καθημερινής λειτουργίας μιας πολιτιστικής περιοχής. Θα πρέπει επομένως στις διαδικασίες σχεδιασμού να ληφθούν υπόψη και οι λοιπές χρήσεις και να βρεθούν λύσεις με στόχο την κοινή εκπροσώπηση και την αποφυγή συγκρούσεων. Στις τρεις περιοχές οι πολιτιστικές χρήσεις συνυπάρχουν με φαινόμενα παραβατικότητας που αφορούν κυρίως τη χρήση ναρκωτικών, τη νυχτερινή οικονομία, κ.λπ. Πρωτίστως στην περίπτωση του ΝQ, αλλά και στην περίπτωση του Raval, οι κοινωνικές υπηρεσίες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της περιοχής, σε αντίθεση με το Ψυρή όπου οι κοινωνικές υπηρεσίες (π.χ., OKANA) είναι απύσες από κάθε μορφή διαβούλευσης. Πέρα από το πρόβλημα αυτό συγκρούσεις μπορεί να προκληθούν από πιο απλά προβλήματα, π.χ., από το ωράριο διακομιδής σκουπιδιών ή τις θέσεις στάθμευσης. Τα προβλήματα αυτά επηρεάζουν πρωτίστως τους κατοίκους. Και στις τρεις περιπτώσεις συναντώνται διαφορετικές κατηγορίες κατοίκων: οι παλαιότεροι κάτοικοι που παρακολουθούν τη γειτονιά τους να αλλάζει και οι νέοι κάτοικοι που είναι κυρίως μέλη των πιο προνομιούχων ομάδων του πληθυσμού που προσελκύνονται από τον τρόπο ζωής στο κέντρο της πόλης – συνήθως μέχρι να αποκτήσουν οικογένεια οπότε εγκαταλείπουν. Οι μετανάστες αποτελούν μία ιδιαίτερη περίπτωση εφόσον έχουν έρθει στην περιοχή λόγω της κεντρικότητας και δύσκολα εντάσσονται στην ζωή της γειτονιάς. Στην περίπτωση του Raval οι κοινότητες των Μαροκινών, Πακιστανών και Φιλιππινέζων αποτελούν τμήμα της λειτουργίας της περιοχής, ενώ στην περίπτωση του Ψυρή η κατάσταση είναι πιο σύνθετη και δύσκολη λόγω του μεγάλου αριθμού παράνομων μεταναστών που διαμένουν ή περνούν τις ώρες της ημέρας τους εδώ –κυρίως γύρω από την πλατεία Θεάτρου. Από κει και πέρα σε κάθε περιοχή συναντάμε διαφορετικές περιπτώσεις επιχειρηματικότητας. Στο ΝQ και το Ψυρή κυριαρχούν οι χρήσεις που αφορούν το χονδρικό εμπόριο και συγκροτούν και στις δύο περιπτώσεις μια ομάδα με έντονο ενδιαφέρον για λειτουργικά θέματα όπως η στάθμευση, η κυκλοφορία, κ.λπ. και ελάχιστο

ενδιαφέρον ή ταύτιση με την πολιτιστική εικόνα της περιοχής. Και στις δύο περιπτώσεις είναι η ομάδα που συγκρούεται συχνότερα με τις υπόλοιπες.

Οι επιχειρήσεις αναψυχής, εστίασης και διαμονής επίσης δεν αποτελούν ομογενή ομάδα σε καμία από τις τρεις περιπτώσεις. Σε όλες τις περιπτώσεις τα μπαρ και τα εστιατόρια έχουν κεντρικό ρόλο στην πολιτιστική λειτουργία. Στο Ψυρή οι ξενοδοχειακές δραστηριότητες είναι περιορισμένες, ενώ στο Raval η δημιουργία ενός πολυόροφου πολυτελούς ξενοδοχείου σύγχρονης αρχιτεκτονικής προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ένας μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων αυτής της ομάδας ταυτίζονται απόλυτα με την εικόνα της πολιτιστικής περιοχής. Οι επισκέπτες τέλος αποτελούν επίσης τμήμα της καθημερινής ζωής μιας πολιτιστικής περιοχής – σε κάθε περίπτωση διαφέρουν οι ώρες επίσκεψης με το Ψυρή να αποτελεί κυρίως προορισμό για τις βραδυνές ώρες σε αντίθεση με τις άλλες δύο περιπτώσεις. Οι ξένοι τουρίστες αποτελούν σημαντικό στοιχείο για την καθημερινότητα του Raval – μόνο το MACBA δέχεται δεκάδες επισκέπτες καθημερινά, όπως και η περιοχή του Ψυρή λόγω της γεινίασης με τον Αρχαιολογικό Περίπατο. Στο ΝQ ο τουρισμός δεν κατέχει τόσο σημαντικό ρόλο αφού το Μάντσεστερ δεν αποτελεί τόσο δημοφιλή προορισμό όσο η Βαρκελώνη και η Αθήνα.

Η ιστορική συνέχεια και η διατήρηση ορισμένων παραδοσιακών χαρακτηριστικών αποτελεί κοινό στόχο για τις τρεις εξεταζόμενες πολιτιστικές περιοχές. Στο ΝQ η μοναδική βιομηχανική κληρονομιά της πόλης και η πολιτιστική εικόνα της δεκαετίας του 1980 αποτελούν σημαντικά πλεονεκτήματα. Στο Raval, οι κακόφημοι δρόμοι, η εικόνα του Barrio Chino και η ιδιαίτερη ρυμοτομία αποτελούν, παραδόξως, θετικές αυθεντικές εικόνες για τον τουρισμό. Στο Ψυρή τα εργαστήρια και η παράδοση της περιοχής αποτελεί για τους περισσότερους από τους ερωτώμενους μία θετική εικόνα και η διατήρησή της πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα (Καραχάλης, 2007). Οι δρόμοι με τους εξειδικευμένους τεχνίτες αποτελούν για πολλούς ένα από τα ισχυρά πλεονεκτήματα της περιοχής με προοπτικές να προσδώσουν νέες εικόνες και εμπειρίες στο αστικό τουριστικό προϊόν. Η έλλειψη υποστήριξης παράλληλα με την απουσία προβολής τους θέτει σε κίνδυνο το μέλλον τους και ήδη πολλές παραδοσιακές δραστηριότητες έχουν εκτοπιστεί. Με τον τρόπο αυτό χάνεται η ιστορική συνέχεια της περιοχής και αποδυναμώνεται η ταυτότητά της. Βεβαίως, η διατήρηση των ιστορικών στοιχείων και της αυθεντικότητας μιας περιοχής που αναπτύσσεται ως τουριστικός προορισμός κινδυνεύει από τη δημιουργία ενός ψεύτικου, εμπορευματοποιημένου και «εξευγενισμένου» περιβάλλοντος για τουριστική κατανάλωση (Waitt, 2000). Η διαδικασία του εξευγενισμού πλήττει τις παραδοσιακές δραστηριότητες, τους παλαιότερους κατοίκους και επιχειρηματίες, καθώς και τη δυναμική της καλλιτεχνικής κοινότητας. Η ανάσχεση των φαινομένων εξευγενισμού πρέπει να προλαμβάνεται από τα πρώτα κιόλας στάδια προγραμματισμού μέσω των συμμετοχικών διαδικασιών, καθώς και με την εφαρμογή μιας σειράς ειδικών πολιτικών και μέτρων ενταγμένων στη φιλοσοφία του προγραμματισμού (Μαλούτας και Αλεξανδρή, 2009). Δεν πρέπει η ανάπλαση και οι επιπτώσεις της να δαιμονοποιούνται συνολικά: στην πράξη η αλλαγή χρήσεων σε μια αστική περιοχή μοιραία διώχνει ορισμένες επιχειρήσεις (π.χ. συνεργεία, καταστήματα ανταλλακτικών, κ.ά.) αφού οι πελάτες και οι ομοειδείς επιχειρήσεις λιγοστεύουν. Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις οι επιχειρηματίες και οι κάτοικοι αποφασίζουν συνειδητά να πουλήσουν τις ιδιοκτησίες τους αποκομίζοντας κέρδος από την αναβάθμιση και να ξεκινήσουν υπό καλύτερους όρους σε άλλη περιοχή (Montgomery 2004).

5. Συμπεράσματα

Μπορούν οι εμπειρίες των τριών πολιτιστικών περιοχών να λειτουργήσουν ως μαθησιακή λειτουργία και να προσφέρουν λύσεις σε σχέση με τις μελλοντικές προσπάθειες αναπλάσεων με όχημα τον πολιτισμό; Η αυξανόμενη «γκετοποίηση» μέρους του Ιστορικού Κέντρου της Αθήνας επηρεάζει σημαντικά τη λειτουργία του Ψυρή ως πολιτιστική περιοχή και η αναζήτηση λύσεων συνεχίζεται μέχρι σήμερα (βλ. Πόρισμα Μόνιμης Επιτροπής Περιβάλλοντος, 2010). Τόσο η περίπτωση του Raval όσο και αυτή του Northern Quarter θα μπορούσαν να λειτουργήσουν σαν

βέλτιστες πρακτικές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και εκεί δεν εμφανίστηκαν προβλήματα. Αποδεικνύεται στην πράξη ότι πολύ σημαντικό στοιχείο αποτελεί η ξεκάθαρη διατύπωση ενός κοινού οράματος και προτάσεων για μία πολιτιστική περιοχή. Στην περίπτωση του Ψυρή, σε αντίθεση με τις περισσότερες περιπτώσεις του εξωτερικού, δεν υπήρξε κάποια πρόταση κατά τη διάρκεια ανάπτυξης ούτε και διατυπώθηκε εκ των υστέρων. Τα σημαντικά προβλήματα που έχουν προκύψει τα τελευταία χρόνια λόγω της λειτουργίας του OKANA, της ανομίας, της παραβατικότητας των νυχτερινών καταστημάτων, των πρακτικών καθημερινών προβλημάτων – όπως η στάθμευση και η αποκομιδή απορριμμάτων-, κ.λπ., τα οποία επιβεβαιώνονται και από τα πρόσφατα δημοσιεύματα και ρεπορτάζ (βλ. Μαγκλίνη 2008, Ρηγόπουλος 2010) δεν έχουν λυθεί. Τα προβλήματα αυτά τονίζονται από όσους έχουν επιλέξει την περιοχή και ως τόπο κατοικίας.

Σε καμία από τις τρεις περιπτώσεις δεν έχουν καταφέρει οι πολιτιστικές βιομηχανίες να επιβάλουν την παρουσία τους ή να αποκτήσουν ηγετικό ρόλο στις διαδικασίες ανάπτυξης της γειτονιάς – ενδεχομένως μόνο στην περίπτωση του Raval λόγω της παρουσίας του MACBA και του CCCB. Στο Μάντσεστερ παρά το μεγάλο αριθμό τους, ο Δήμος έχει αποκτήσει τα τελευταία χρόνια τον έλεγχο της περιοχής – μόνη εξαίρεση ισχυρού αυτόνομου οργανισμού αποτελεί το Crafts Center που στεγάζεται στην παλιά ψαραγορά. Ο κύριος λόγος για την αδυναμία επιβολής και στις τρεις περιπτώσεις σχετίζεται με το γεγονός ότι κάθε ομάδα πολιτιστικών βιομηχανιών τείνει να έχει διαφορετική συμπεριφορά και να εκφράζει τις δικές της απόψεις για την περιοχή ανάλογα με τα πρότυπα λειτουργίας της. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που διαχωρίζει το Ψυρή από τις άλλες δύο περιπτώσεις είναι το μεγάλο ποσοστό ιδιοκτησίας των εγκαταστάσεων των πολιτιστικών βιομηχανιών, αφού μία στις τρεις στεγάζονται σε ιδιόκτητο χώρο (κατάστημα, θέατρο, αίθουσα ή διαμέρισμα). Το γεγονός αυτό δείχνει και τη δέσμευση των συγκεκριμένων ατόμων προς την περιοχή και αποτελεί αισιόδοξο σημάδι για το μέλλον.

Ο τρόπος εμπλοκής των τοπικών αρχών είναι κρίσιμος, αν και στις τρεις περιπτώσεις ακολούθησε εντελώς διαφορετικό δρόμο: στο ΝQ η εξέλιξη του Δήμου από απλό θεατή τη δεκαετία του 1990 σε απόλυτο κυρίαρχο της περιοχής σήμερα δείχνει το σημαντικό ρόλο του. Στο Raval η μεγάλης κλίμακας πολεοδομική παρέμβαση και η συνεχής παρακολούθηση των προβλημάτων της γειτονιάς αποτελούν σημεία-κλειδιά για την εξέλιξη της περιοχής. Ο Δήμος Αθηναίων και η Περιφέρεια Αττικής θα πρέπει να δώσουν προσοχή στη διατήρηση και στη μετατροπή κτιρίων που ανήκουν στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή σε κοινωφελή ιδρύματα, αφού η μελλοντική χρήση εμβληματικών κτιρίων θα καθορίσουν σε σημαντικό βαθμό και το χαρακτήρα της περιοχής. Σήμερα, πέντε κτίρια αναμένουν αλλαγές χρήσεων: το Κακουργιοδικείο μετατρέπεται σε πολιτιστικό κέντρο και βιβλιοθήκη της Αρχιεπισκοπής, η Πινακοθήκη μετακομίζει στο Μεταξουργείο και το κτίριό της θα μετατραπεί σε χώρο μόνιμων εκθέσεων, το θέατρο ΕΜΠΡΟΣ μετά το θάνατο του ιδιοκτήτη Τ. Μπαντή έχει περάσει στην κυριότητα του Υπουργείου Πολιτισμού και η Διπλάρειος Σχολή στη πλατεία Θεάτρου ενδέχεται να φιλοξενήσει κρατικές υπηρεσίες. Παράλληλα έχουν εξαγγελθεί και εργασίες πεζοδρόμησης και ανάπλασης στην περιοχή της πλατείας Θεάτρου– σε μια προσπάθεια που θυμίζει την παρέμβαση στο Raval (Ρηγόπουλος 2010). Τέλος, το πέμπτο κτίριο είναι το γραφείο του Δημοτικού Διαμερίσματος στο παλαιό ιατρείο της πλατείας Αγίων Αναργύρων το οποίο πέρα από διοικητικές διεκπεραιώσεις δεν έχει κάποιο ρόλο στην περιοχή, οπότε επιθυμητή θα ήταν η λειτουργία του ως κέντρο πληροφόρησης για τις πολιτιστικές επιχειρήσεις, τις επιχειρήσεις αναψυχής και τα παραδοσιακά εργαστήρια.

Η περιοχή του Ψυρή – όπως σε μεγάλο βαθμό και το Raval και το ΝQ - ανήκει στις πολιτιστικές περιοχές που έχουν προκύψει αυθόρμητα λόγω ευνοϊκών συγκυριών, γεγονός το οποίο έχει και θετικά στοιχεία με δεδομένο ότι μια δυνατή τοπική πολιτιστική σκηνή δεν μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα σχεδιασμού. Το στοιχείο που τη διαφοροποιεί σημαντικά είναι ότι δεν υπήρξε ούτε εκ των υστέρων μία ολοκληρωμένη παρέμβαση ή στρατηγική, όπως συνέβη στις άλλες δύο περιπτώσεις. Έχει να παρουσιάσει σημαντικά πλεονεκτήματα που σχετίζονται με την αυθεντικότητα, τη ρυμοτομία, την ιδιαιτερότητα των κτιρίων, τη λειτουργία όλο το 24ωρο, κ.λπ., χαρακτηρίζεται όμως και από σημαντικά προβλήματα που επιδεινώνονται από την αδιάφορη

στάση των αρχών και την έλλειψη πλαισίου συνεργασίας. Το τελευταίο σημείο κρίνεται ως το πιο κρίσιμο: η αποφυγή συγκρούσεων και η αποδοχή της πολιτιστικής λειτουργίας από όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές και, παράλληλα, η εξωστρέφεια των πολιτιστικών βιομηχανιών και οργανισμών δείχνουν ότι μπορούν να δημιουργήσουν συνθήκες ουσιαστικής αστικής αναζωογόνησης.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Γοσποδίνη Α., 2006 «Σκιαγραφώντας, ερμηνεύοντας και ταξινομώντας τα νέα τοπία της μεταβιομηχανικής πόλης» στο Γοσποδίνη Α., Μπεριάτος (επ.), *Τα νέα αστικά τοπία και η ελληνική πόλη*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα.
- Δέφνερ Αλ., 1999, «Πολιτιστικός Τουρισμός και Δραστηριότητες Ελευθέρου Χρόνου: Η επίδραση στη λειτουργία των πόλεων», στο Οικονόμου Δ., Πετράκος Γ., *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων*, Gutenberg, Βόλος.
- Ειδική Επιτροπή Περιβάλλοντος της Βουλής, 2010, «Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας, Πόρισμα δημοσιευμένο στην ιστοσελίδα της Βουλής www.parliament.gr, Αθήνα.
- Καιροφύλας Γ., *Η Ιστορία της Συνοικίας του Ψυρή*, Εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα.
- Καλαντίδης Α., 2007, «Για μια πιο αυστηρή χρήση του όρου gentrification», *Γεωγραφίες*, **13**, 158-172, Αθήνα.
- Καραχάλης Ν., 2007, *Πολιτισμός και Τοπική Ανάπτυξη: Ο ρόλος των πολιτιστικών και τουριστικών περιοχών στις σύγχρονες πόλεις*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Κόνσολα Ντ., 2006, *Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Μαγκλίνη Η., 2008, «Το ποτήρι ξεχείλισε στην Πλατεία Θεάτρου», *Καθημερινή*, 30-8-2008, Αθήνα.
- Μαλούτας, Θ., Αλεξανδρή, Γ., (2009), «Αναπλάσεις και μεταβολές των κοινωνικών δομών στη στροφή του αιώνα», στο Συλλογικό, *25 Κείμενα για το σχεδιασμό και την ανάπτυξη του χώρου*, ΤΧΜΠΠΑ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος: σελ. 295-334
- Οικονόμου Δ., 2004, «Αστική Αναγέννηση και Πολεοδομικές Αναπλάσεις», άρθρο στο περιοδικό *Τεχνικά Χρονικά*, Εκδ. Τ.Ε.Ε., Μάιος – Ιούνιος, Αθήνα.
- Ρηγόπουλος Δ., 2010, «Όταν η αρχιτεκτονική δεν θα είναι αρκετή...», άρθρο στην *Καθημερινή* 4.6.2010, Αθήνα.

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Bagwell S., 2008, "Creative Clusters and City Growth" in *Creative Industries Journal*, Volume **1** (1): 31-46.
- Brown A., O'Connor J., Cohen S., 2000, "Local music policies within a global music industry: cultural quarters in Manchester and Sheffield" in *Geoforum*, **31**: 437-451.
- Cameron, S. and Coaffee J. (2005), "Art, Gentrification and Regeneration – From Artist as Pioneer to Public Arts", *European Journal of Housing Policy*, **5** (1): 39-58.
- Colin M., 1995, *Altered State: The Story of Ecstasy Culture and Acid House*, Manchester.
- Degen, M., 2008, *Sensing Cities: Regenerating public life in Barcelona and Manchester*, Routledge, London.
- Evans G. 2005, "Measure for measure: Evaluating the evidence of culture's contribution to regeneration" in *Urban Studies*, **42** (5-6): 959-983.
- Gospodini, A. (2006), 'Portraying, Classifying and Understanding the emerging landscapes in the Post-industrial city', in *Cities*, **23**, (5): 311-331.

- Kloosterman, R., "New Urbanity in an Old City: The case of Amsterdam", in *Cultural Policy and Management Yearbook 2009*, Bilgi University Istanbul, Istanbul Bilgi University Press, Boekman Publications, Istanbul 2009
- Florida R., 2004, *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*, Basic Books, New York.
- Manchester City Council, 2003, *Northern Quarter Development Framework*, MCC, Manchester.
- Manchester City Council, CityCo (2009), *A Strategic Plan for Manchester City Centre 2009-2012*, Manchester 2009.
- Manchester Institute of Popular Culture, 1997, *Culture and the Northern Quarter – City Center Research*, Manchester.
- Miles, M., 2004, «Drawn and Quartered: El Raval and the Hausmannization of Barcelona», in Bell, D. and Jayne M.(eds.), *City of Quarters, Urban Villages in the Contemporary City*, Ashgate, London.
- Milestone K., 1996, "Regional Variation: northerness and new urban economies of hedonism", in O'Connor J., Wynne D., "*From the margins to the Centre, Cultural Production and Consumption in the Post-Industrial City*", Manchester .
- Mommaas H., (2004, "Cultural Clusters and the Post-Industrial City: Towards the Remapping of Urban Cultural Policy", *Urban Studies*, **41**(3): 507-532.
- Montgomery J., 2004, "Cultural Quarters as Mechanisms for Urban Regeneration. Part 2: A Review of Four Cultural Quarters in the UK, Ireland and Australia" in *Planning, Practice & Research*, **19** (1): 3-31.
- Northern Quarter Association, 1997, *Business Plan*, Manchester.
- O'Connor J., 2005, "Consultation, Representation and Urban Regeneration in the Northern Quarter", Αδημοσίευτο άρθρο, Manchester.
- O'Connor J., Milestone K., Lovatt A., 1993, "Culture and the Northern Quarter", MIPC, Manchester.
- O'Connor J., Wynne D., 1996, "Left loafing: city cultures and postmodern lifestyles" in O'Connor J., Wynne D., "*From the margins to the Centre, Cultural Production and Consumption in the Post-Industrial City*", Manchester.
- Pratt A.C., 2009, "Urban Regeneration: From the arts 'feel good' factor to the cultural economy: a case study of Hoxton, London", *Urban Studies*, **45** (4-5): 1041-1066.
- Roodhouse S., 2006, *Cultural Quarters, Principles and Practices*, Intellect, London.
- Shaw K., 2005, "Local Limitis to Gentrification", In Atkinson R., Bridge G., *Gentrification in the Global Context: the new urban colonialism*, p. 168-184, Routledge.
- Urbanistics, 1994, *The Northern Quarter Regeneration Study*, Manchester.
- Van Der Borg J., Van Tuijl E., Costa A., 2010, "Designing the dragon or does the dragon design? An analysis of the impact of the creative industry on the process of urban development of Beijing, China». Working paper, downloaded from www.dse.univi.it [ass. 4.6.2010].
- Waite G., 2000, "Consuming Heritage: Perceived Historical Authenticity" in *Annals of Tourism Research*, Vol. **27** (2): 835-849.
- Zukin S., 1995, *The Cultures of Cities*, Blackwell, Cambridge.